

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет, Катедра „Европеистика“

Адриана Антонова Тонева

**Евроскептичният популизъм на
радикално десните партии в България и Германия
в периода 2005 – 2022 година**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

Научен ръководител: Проф. д-р Румяна Коларова

София, 2024 г.

Дисертацията е обсъдена и насрочена за публична защита на заседание на Катедра „Европеистика“ към Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 12.07.2024 г.

Дисертационният труд е в обем от 221 страници и включва въведение, четири глави, заключение и библиография.

Библиографията обхваща 345 използвани източници, от които 188 на български език, 93 на английски език и 68 на немски език.

Ключови думи: евроскептицизъм, популизъм, радикално десни партии, Европейски съюз, ковид-пандемия, война в Украйна, санкции на ЕС срещу Русия, „Алтернатива за Германия” (AfD), „Атака”, ВМРО-БНД, „Воля”, „Възраждане”, НФСБ

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

<u>Въведение</u>	5
<u>I глава: Дефиниране на основните понятия „популизъм“, „евроскептицизъм“ и „радикално дясно политическа партия“</u>	13
<u>1.1. Основни концепции за дефиниране на политическия популизъм</u>	13
<u>1.1.1. Разбиране на популизма като идеология по Лаклау и Муде/Ровира Калтвасер</u>	18
<u>1.1.2. Популизъмът като стратегия за политическа мобилизация по Кърт Уейланд</u>	23
<u>1.1.3. Популизъмът като социо-културна концепция по Пиер Остиги</u>	26
<u>1.2. Евроскептицизмът от широко понятие до изследователска концепция</u>	29
<u>1.2.1. Твърд и мек евроскептицизъм по Пол Тагарт и Алек Щербяк</u>	31
<u>1.2.2. Дифузна и специфична подкрепа на европейската интеграция по Петр Копецки и Кас Муде</u>	34
<u>1.2.3. Емпиричен модел въз основа на концепцията на Тагарт и Щербяк</u>	36
<u>1.3. Радикално десните партии между екстремизма и популизма</u>	38
<u>1.3.1. Популизъмът като характеристика на радикалното дясно</u>	42
<u>1.3.2. Евроскептицизъм на крайно десния фланг на политическата система</u>	46
<u>1.3.3. Ролята на медиите</u>	49
<u>1.4. Изводи и обобщения</u>	51
<u>II глава: Радикално десните партии в България</u>	53
<u>2.1. Превъплъщенията на партия „Атака“</u>	64
<u>2.2. Патриотичните коалиции на ВМРО-БНД и НФСБ</u>	86
<u>2.3. Партия „Воля“ като защитник на народа</u>	103
<u>2.4. „Възраждане“ – новият радикално десен актьор</u>	109
<u>2.5. Изводи и обобщения</u>	112
<u>III глава: Радикалното дясно в Германия. Алтернатива за Германия (АзГ) – успешна радикално дясно популистка партия</u>	114
<u>3.1. Радикално десни партии, предшественици на партия АзГ</u>	115
<u>3.2. Основаване на партия АзГ и завоят на дясно</u>	120
<u>3.3. Динамика на евроскептичните позиции на АзГ</u>	136
<u>3.4. Изводи и обобщения</u>	157
<u>IV глава: Опортюнистичният евроскептицизъм във време на кризи - Ковид-пандемия и война в Украйна</u>	158
<u>4.1. Евроскептицизъм в условията на Ковид-пандемия</u>	161
<u>4.2. Евроскептични позиции по време на войната в Украйна</u>	168
<u>4.3. Изводи и обобщения</u>	180
<u>Заключение</u>	183
<u>Библиография</u>	193

1. Обща характеристика на дисертационния труд

Актуалност на изследвания проблем

Темата за радикално десните евроскептични партии е важна и актуална, защото през последните години те бележат значителни успехи, както на национални, така и на европейски избори и оказват влияние върху общественно-политическия дневен ред в държавите-членки на Европейския съюз (ЕС).

Тези партийни фамилии, определяни в науката и в ежедневните журналистически публикации като „дяснопопулистки” или „протестни радикално десни”, възникват в много западноевропейски държави още през 80-те години на 20 век. Очакванията, че бързият им електорален възход ще бъде последван от бърз „залез“ от парламентарната сцена не се оправдават, като в следствие такива партии се етаблират и в Централна и Източна Европа. От 90-те години на 20 век насам тези партии са във възход на Стария континент и тяхното политическо влияние нараства. Две десетилетия след началото на прехода към демокрация тези партии имат ключова роля в партийните системи на държавите от Централна и Източна Европа.

Радикално десните популисти често заемат скептични позиции спрямо ЕС и биват наричани евроскептични партии. Политическата реалност показва, че евроскептични позиции се срещат и при партии, които не принадлежат към радикалното дясно. Освен това не всички популистки партии са евроскептични и не всички евроскептични партии са популистки. Криези (Kriese, 2005) доказва в свое изследване, че евроскептичната мобилизация е движена преди всичко от консервативни или нови десни популисти, а според Ситер (Sitter, 2002) евроскептицизмът по фланговете на партийната система зависи отчасти от това дали други партии са заели евроскептичното пространство. От друга страна традиционните радикално десни партии са еднозначно не само евроскептични, а най-вече анти-европейски, т.е. излизането от ЕС е ключов приоритет в тяхната политическа програма. Именно затова е важно да се изследва дали популистките радикалнодесни, т.е. новото поколение радикално десни партии, са евроскептични по своята природа, или техният евроскептицизъм е по-умерен и зависи в много голяма степен от текущите проблеми и кризи, пред които е изправен ЕС, и дали те поставят въпроса за прекратяване на членството в Съюза в политическия дневен ред.

От тук се извежда и **основния изследователски въпрос** в настоящата дисертация, а именно дали евроскептицизмът е същностна или опортюнистична, характеристика на радикално дясното в България и съответно в Германия? Евроскептицизмът ще бъде определен като опортюнистичен, ако отношението на партиите към ЕС „осцилира“ (променя се от отрицателно към неутрално или положително) без да има съществена промяна в останалите елементи на тяхната политическа програма и популистка идеология.

При сравнителния подход фокусът пада върху тези две държави, защото от една страна и двете са парламентарни републики, но от друга - са коренно различни по отношение на социално-икономическите показатели и продължителността на членството в ЕС. Въпреки различията и в двете държави с течение на времето на политическата сцена се появяват значими радикално десни евроскептични партии.

Настоящата дисертация има практически принос за науката, защото евроскептицизмът се разглежда като динамична характеристика на радикално десните партии и на тази база се правят изводи за сходствата и различията на евроскептицизма в България и Германия.

Цел на дисертацията. Формиране на изследователски задачи

Предмет на настоящото изследване е евроскептицизмът на радикално десните партии в България и Германия в изследвания период. *Целта на изследването* е разкриването на спецификите на евроскептичния популизъм на радикално десните партии.

Обект на изследването са радикално десните партии – „Атака“, „ВМРО – Българско национално движение“ (ВМРО-БНД), „Воля“ (основана като „Либерален алианс“), „Възраждане“ и „Национален фронт за спасение на България“ (НФСБ, от декември 2021 г. - „Силна България“) в България, както и радикално дясната „Алтернатива за Германия“ (АзГ) в Германия в периода от януари 2005 г. до декември 2022 г. Макар и с известна условност тези партии покриват идеологическите критерии, изведени от Кас Муде (Mudde, 2007) за радикално десните популистки партии: нативизъм (етнически национализъм), авторитаризъм и популизъм, и са представени в националните парламенти на двете държави. За потвърждение на твърдението за радикално десния характер на тези партии е направен преглед на тяхното позициониране според експертното проучване на Университета на Северна Каролина, Чапел Хил от 2022 г. и Индекса на авторитарния популизъм на think-tank организацията TIMBRO.

Теоретичният обзор дава основания да се направи извода, че както в българската, така и в чуждоезиковата литература няма единна концепция за радикалното дясно, популизма и евроскептицизма. От това се извеждат и **задачите** в настоящето изследване.

Първата задача е да се направи критичен прочит и опит за систематизиране на различните тълкувания и дефиниции на понятията „радикално дясна партия“, „популизъм“ и „евроскептицизъм“.

Втората задача е критично да се осмисли концепцията на Пол Тагарт и Алекс Щербяк (Taggart, Szczerbiak, 2001, 2008) за твърд и мек евроскептицизъм, да бъде определена като „статична“ и да се изведат индикатори за анализ на динамиката на евроскептичните позиции.

Третата задача на дисертационния труд е емпирично изследване на динамиката на евроскептичните позиции на „Атака“, ВМРО-БНД, „Воля“, „Възраждане“, НФСБ и на „Алтернатива за Германия“ чрез качествен контент-анализ извличане на програмите и предизборните послания на тези партии за участие в национални и европейски парламентарни избори.

Четвъртата задача на изследването е да се дефинират спецификите на евроскептичния популизъм в България и Германия чрез сравняването им.

От казаното до тук се извеждат и двете работни **хипотези**:

- Първата работна хипотеза на дисертационния труд е, че на радикалнодесните партии в България е присъщо популистко опортюнистично отношение към Европейския съюз.
- При втората работна хипотеза се допуска, че при изследваната радикално дясна партия в Германия евроскептицизмът е същностна характеристика на АзГ.

Популистският опортюнистичен евроскептицизъм се проявява в липсата на принципна позиция на съответната политическа партия спрямо ЕС. Скептичните позиции спрямо Съюза, представен като част от „елита“ в популистката дихотомия „народ“-„елит“, се променят по опортюнистични подбуди. Популистки опортюнистичен евроскептицизъм се наблюдава например при евроскептични партии, които ставайки част от управленска коалиция, отстъпват изцяло от евроскептичните си позиции.

Методология на изследването

Основният изследователски подход, използван в дисертацията, е качественият контент-анализ с извличане (Gläser, Grit, 2010, стр. 199). Той е практическото приложение на изработения емпиричен модел за изследване на динамиката на евроскептичните позиции на радикално десните партии в България и Германия.

При качествения контент-анализ се извлича и анализира информация от текстовете на предизборните програми и послания на българските и германската радикално десни партии, която е релевантна за изследването. Тази информация се причислява, т.е. вписва към съответните индикатори, които са предварително изработени въз основа на концепцията на Тагарт и Щербяк за твърд и мек евроскептицизъм (2001, 2008b). Концепцията е създадена при условия и емпиричен материал, различни от тези в България и Германия. За да бъде приложима към настоящото изследване тя е адаптирана към емпиричния материал, който трябва да се изследва. Въз основа на отделните формулировки на Тагарт и Щербяк (2001, 2008b) са формулирани индикатори за мек или твърд евроскептицизъм, към които се причисляват извлечените от текста релевантни информации.

С други думи извличането на части от текста се основава на интерпретация на словесното описание на информационното съдържание и впоследствие се причислява към категориите за извличане, а именно - предварително формулираните индикатори за твърд и мек евроскептицизъм, основаващи се на концепцията на Тагарт и Щербяк.

Ако при анализа на съдържанието на партийните програми са налице един или повече индикатора, се приема, че евроскептицизмът на съответната партия може да бъде характеризирани като твърд или съответно мек. Ако са налице, както индикатори за твърд, така и индикатори за мек евроскептицизъм, то видът евроскептицизъм се определя според смисъла на индикаторите, които надделяват.

Противопоставяне спрямо ЕС се наблюдава, както при мекия, така и при твърдия евроскептицизъм като целта на изследването е да регистрира динамиката на евроскептичните позиции на партиите, тоест качествената промяна чрез преминаване от мек към твърд евроскептицизъм и обратно.

Ако при анализа на съдържанието на предизборните програми на партиите не е налице нито един от индикаторите за твърд или мек евроскептицизъм, то следва, че съответната партия не е евроскептична.

Изработен е собствен модел за качествен контент-анализ , който е приложен при емпирично изследване на предизборните програми и послания на изследваните български и германска радикално десни партии. Избраният метод за качествен анализ има за цел да допълни и надгради направените изводи на основата на количествен контент анализ на данните от Party Manifesto Survey анализирани в публикацията на Стоянов и Костадинова (Stoyanov, D., & Kostadinova, P., 2020).

Контент-анализът дава възможност да се проследят в дълбочина и развитие идеите, залегнали в програмите и предизборните послания на изследваните партии при участие в избори за национален парламент и за Европейския парламент. Този метод позволява да се работи с писмени документи и материали от изминал период, каквито са предизборните програми на партиите и в този смисъл прави настоящото изследване възможно.

Програмите на партиите се отнасят до минал период от време и в общия случай са свалени от партийните сайтове, затова се използват архивите на тези сайтове, достъпни чрез инструмента Wayback Machine. Българските политици са активни в социалните медии и преди всичко фейсбук като платформа за разпространение на политически послания и комуникация с избирателите. Предизборни послания на официалните профили на партии или политици във фейсбук ще бъдат считани за достоверен източник на информация в случай, че не е намерена предизборната програма като текстови документ. При същите условия и пресконференциите на партиите ще важат като официален източник на информация, доколкото предизборните програми не са налице.

В рамките на изследването са използвани исторически институционализъм (path dependence), сравнителен анализ, метода на херменевтиката и качествен контент-анализ на предизборните програми и послания на изследваните партии. Широката дефиниция на основните понятия радикално десни партии, популизъм и евроскептицизъм изискват провеждане на задълбочен анализ и синтез на тези концепции, което дава и теоретичните рамки на дисертационния труд. Сложният характер на взаимовръзките между популизма и евроскептицизма при радикално десните партии изисква прецизно подбран

изследователски инструментариум, който е съобразен, както със спецификата на предмета на изследването, така и със събрания емпиричният материал.

Изследваният период е разделен на две части – от 2005 г. до 2019 г. и от 2020 г. до 2022 г. Във втора и трета глава въз основа на изведените индикатори за твърд и мек евроскептицизъм се провежда емпирично изследване на динамиката на евроскептичните позиции в предизборните програми на партиите от първия период.

В четвърта глава емпиричното изследване на динамиката на евроскептичните позиции на шестте партии се задълбочава в условията на новата (не)нормалност - вътрешнополитическа криза в България поради невъзможност да се състави правителство, пандемия, причинена от разпространението на вируса SARS-CoV-2 в световен мащаб, и военната инвазия на Русия в Украйна през февруари 2022 г. За периода 2020-2022 г. се провеждат две проучвания.

Тук се проверява как реагират партиите спрямо ваксините срещу ковид, зелените сертификати за ваксинация и санкциите на ЕС срещу Русия. Тъй като тези процеси като цяло са задействани и ръководени от ЕС, то тяхното отхвърляне от страна на партиите говори за мек евроскептицизъм на базата на индикаторите „противоречие спрямо националния интерес“ и/или „условно противопоставяне на политики на ЕС“. След това се изследва и вида евроскептицизъм в предизборните програми на партиите през 2021-2022 г. и се сравнява с вида евроскептицизъм на отделните партии до 2019 г., за да се проследи дали и как събитията от 2020-2022 г. са повлияли техните евроскептични позиции.

2. Структура и кратко изложение на дисертацията

Структурата на дисертацията се определя от постигането на заложената основна цел и изпълнението на поставените задачи. Текстът е съставен от въведение, четири глави и заключение.

Първа глава представлява теоретичната част на настоящата работа, където се изясняват понятията „популизъм“, „евроскептицизъм“ и „радикално дясна партия“, извежда се

собствена работна дефиниция за популизма и се създава емпиричен модел за изследване на динамиката на евроскептицизма.

Уточнява се, че в настоящата дисертация понятията „радикално десни партии“, „десни популисти“ и „радикални десни популисти“ се възприемат като синоними, но се отграничават от дясноекстремистките партии. Радикално десните партии са враждебно настроени към Конституцията и начина на функциониране на демократичните институции, но тези партии действат в рамките на конституционния ред. За разлика от тях дясноекстремистките партии се стремят към отстраняване на „свободния демократичен основен ред“, (Mudde, 2008, р. 12). Десният екстремизъм се характеризира с догматизъм и фанатизъм и политически схващания, които директно или индиректно отхвърлят ценностите на демократичната конституционна държава.

Това отличава дясноекстремистките партии и от дяснопопулистките партии, които надграждат популистката дихотомия „приятел“ – „враг“ като противопоставянето между народа и елита е най-важното идеологическо ядро на десните популисти. За десните популисти народът не е абстрактно и общо, а ясно дефинирано понятие, "конструирано" по етнически, културен и религиозен признак. Народът не се състои от всички граждани на дадена държава, а само от онези, които имат общ произход, общи ценности и обща култура. За десните популисти управляващият елит, т.е. политиците, известните и влиятелни публични фигури не само са извън нацията, но със сигурност ѝ нанасят и вреда. Те са скептично настроени и към международния елит в лицето на ЕС и към самото разрастване на съюза. Освен това „другите“, особено чужденците, мигрантите и малцинствата не са част от народа и също представляват заплаха. Съответно при десния популизъм вертикалната ос на противопоставяне (народ срещу елити), характерна за всеки популизъм, се допълва с хоризонтална ос (народ срещу другите) (Wolf, 2017, р. 13).

С цел яснота на понятийния апарат и краткост на изказа в настоящата дисертация се използва основно едно от най-разпространените в съвременната научна литература названия, а *именно радикално десни партии*.

В последствие се прави обзор на приноса на български и чуждестранни учени към темата популизъм и се разглеждат трите основни методологически подхода (концепции) за изследване на политическия популизъм.

Един от най-разпространените подходи е т.н. разбиране на популизма като идеология. Неговите течения разграничават популизма:

- като дискурс (Laclau), който е недостатъчен да обхване сложността на феномена популизъм, и

- като плитка идеология (Mudde, Rovira Kaltwasser), което съвпада с разбирането на автора и дава теоретичната основа на настоящето изследване. На базата на т.нар. „минимална дефиниция на популизма“ на Кас Муде (Mudde, 2004, р. 543) е изработена собствена емпирично приложима дефиниция на популизма като **„плитка идеология, която разделя обществото на две антагонистични групи - ‚чистия народ‘ и ‚корумпирания елит‘, в опортюнистичен опит за печелене на популярност в дадена ситуация“**. В настоящия труд политическият опортюнизъм се разбира в смисъла на Уилям Райкър (1982) като функция на политиците да намерят въпрос, по който могат да спечелят, тъй като по този начин изразяват част от ценностите на избирателите (Riker, 2018, р. 216). В този смисъл „[п]опулистите са опортюнисти, които на практика се възползват от момента“ (Scherpele, 2019, р. 331), за да извлекат политическа изгода за собствената си партия. Те определят себе си като част от народа, който защитават и променят своите позиции в зависимост от ‚духа на времето‘ без да застъпват принципни позиции.

Разбирането на популизма като идеология „трябва да се разглежда и като динамична категория с оглед идеологическата трансформация на партиите, която те неизбежно претърпяват в своя политически път“ (Любенов, 2021).

Популистите биха могли да се възползват от дадена ситуация, само ако гражданите в България и Германия се вълнуват от различни въпроси, ако темата за ЕС е значима в съответното общество и ако обществените нагласи в двете изследвани държави не са статични, а се променят с времето. Тези промени в обществените нагласи през изследвания период са проверени въз основа на избрани проучвания „Евробарометър“, които са стандартизирани и прилагат еднаква методология в двете държави.

При втория подход Кърт Уейланд (Weyland) разбира популизма като политическа стратегия за мобилизация, при която основна роля има личността-лидер. Подходът на Пиер Остиги (Ostiguy) се доближава до концепцията на Уейланд, но разглежда

популизма от социо-културна позиция. В този смисъл тези два подхода не могат да дадат търсената теоретична рамка, в която да бъде проведено настоящото изследване.

В тази глава се изяснява още, че в настоящия труд се изследва евроскептицизма, движен от политическите партии (party-based euroscepticism), защото те са средството за политическо представителство на национално и европейско ниво и са основни двигатели на евроскептицизма. Освен това партиите поставят определени теми на дневен ред, а медиите насочват общественото внимание към тях.

В академичния дебат няма единна дефиниция относно евроскептицизма затова се разглеждат двете най-влиятелни и същевременно противоположни теории за евроскептицизма. Това са концепцията на Пол Тагарт и Алекс Щербяк (2001, 2004, 2008) за твърд и мек евроскептицизъм и концепцията на Петр Копецки и Кас Муде (2002) за дифузна и специфична подкрепа на европейската интеграция, въз основа на които авторите извеждат четири категории от идеален тип на партийни позиции към Европа – евроентузиастични, европрагматици, евроскептици и отхвърлящи Европа. Дефиницията на Копецки и Муде е неподходяща за приложение в настоящата дисертация, защото ще доведе до сложна операционализация и боравене с прекалено абстрактни понятия, които се отдалечават от целта на настоящото изследване. След теоретичния преглед дефиницията на Пол Тагарт и Алекс Щербяк за мек и твърд евроскептицизъм се осмисля критично и на тази база се извеждат индикатори за твърд и мек евроскептицизъм, които се прилагат в рамките на качествения контент анализ с извличане.

Във втора глава се прави обзор на възникването, идеите и развитието на петте радикално десните партии в България - „Атака”, ВМРО-БНД, „Воля”, „Възраждане“ и НФСБ в периода 2005-2019 г. Чрез качествен контент анализ въз основа на изведените индикатори за твърд и мек евроскептицизъм се провежда и самото емпирично изследване на предизборните програми на тези партии. Чрез него се проследява динамиката в евроскептицизма на анализиранияте партии с цел да се установи доколко той е опортюнистичен.

В трета глава се изяснява факта, защо в Германия успешна радикално дясна партия възниква сравнително късно в сравнение с другите европейски държави. Това се обяснява с националсоциалистическото минало на страната и отказа на мнозинството германци да подкрепят партии от крайнодесния политически спектър. Всъщност „Алтернатива за Германия” възниква като евроскептична либерална партия, която

наследява други подобни формации, и радикализира в по-късен етап от развитието си. Разглеждат се и сложните взаимоотношения и борбата за власт между лидерите на АзГ, които също дават отражение върху политическата ориентация на партията. Провежда се и емпиричното изследване на предизборните програми на АзГ за участие в национални и европейски избори.

В четвърта глава се провеждат две емпирични изследвания на динамиката на евроскептичните позиции на шестте партии. Веднъж в условията на необичайни и непредвидени обстоятелства - вътрешнополитическа криза в България поради невъзможност да се състави правителство, социални и икономически кризи, свързани с пандемията, причинена от разпространението на вируса SARS-CoV-2 в световен мащаб и военната инвазия на Русия в Украйна през февруари 2022 г. И второ изследване, което служи за сравнение как тези кризи са повлияли евроскептичните позиции на шестте партии.

Резултатите от проведените емпирични изследвания са анализирани и обобщени в заключението. Потвърждава се първата част на основната хипотеза, че „за радикално десните партии в България е присъщо популистко опортюнистично отношение към ЕС“ и се отхвърля втората част от хипотезата, че при изследваната радикално дясна партия в Германия евроскептицизмът е същностна характеристика. Тук се извеждат приликите и разликите, както и общите тенденции в евроскептичните позиции на изследваните партии и се поставят дискуссионни въпроси.

3. Резултати от изследването

Партия „Атака“ се налага като първата успешна радикално дясно партия в България в изследвания период. Въпреки провокативното поведение и реторика на лидера и други представители на „Атака“, евроскептицизмът през първите години от съществуването на партията е мек. Твърд евроскептицизмът се наблюдава в парламентарната декларацията на партията по повод приемането на България в ЕС на 1. януари 2007 г., но той омеква в програмата за европейските избори същата година.

Твърдите евроскептични позиции в програмите от 2013 г. до 2017 г. са заменени от проевропейска управленска програма, когато през 2017 г. „Атака“ като член в коалиция

ОП става част от кабинета Борисов. Твърдият евроскептицизъм се завръща през 2019 г. след разрива на „Атака“ с коалиционните партньори, когато партията най-вероятно цели да си върне имиджа и избирателите от времето преди да бъде част от управленска коалиция.

В изследвания период ВМРО се утвърждава първоначално като системна партия без евроскептични позиции, след това с меки евроскептични позиции до 2014 г., когато радикализира на програмно ниво и застъпва твърд евроскептицизъм. След като няколко пъти ВМРО остава извън парламента, може да се допусне, че партията взаймства пример от „Атака“, която бележи изборни успехи с провокации и твърд евроскептицизъм. През 2017 г. ВМРО става част от проевропейското коалиционно правителство на премиера Борисов, а през 2019 г. отива на европейски избори с твърдо евроскептична програма.

Като отцепник от партия „Атака“ НФСБ се позиционира във вече заетата радикално дясна ниша. Твърдият евроскептицизъм на НФСБ би могъл да се обясни именно с произхода на партията и факта, че тя трябва да се конкурира с „Атака“ за гласовете на електората. Подобно на „Атака“ и ВМРО след участието си в проевропейския кабинет на Борисов, НФСБ застъпва твърди евроскептични позиции на изборите за ЕП през 2019 г.

Партия „Воля“ е основана през 2007 година под името „Либерален алианс“. За разлика от другите три български партии „Воля“ няма собствени медии, с които да влияе на общественото мнение. В своите аптеки и бензиностанции лидерът ѝ Веселин Марешки продава лекарства и горива на по-ниски цени в сравнение с конкуренцията. Това му носи особена популярност и той се представя за „защитник на народа“, защото елитите не защитават народа. „Воля“ заема евроскептична позиция едва за европейските избори през 2019 г., когато вероятно повлияно от подкрепата от страна на европейски националистически партии – преди всичко „Националният фронт“ на Марин Льо Пен, партийното ръководство се надява да печели политически дивиденди в собствената си държава.

„Алтернатива за Германия“ възниква през 2013 г. като либерална, евроскептична партия, което е пряко свързано с евровата криза. Мекият евроскептицизъм на партията се запазва и на евроизборите през 2014 г.

По време на бежанската криза през 2015/2016 г. АзГ много бързо се ориентира в актуалната обществено-политическа обстановка и евроскептичните ѝ позиции стават твърди и агресивни. Те са насочени срещу бежанската политика на федералното правителство и на ЕС, както и срещу самите мигранти и исляма, които биват представени като заплаха за германския народ. При АзГ позиционирането на партията в радикално десния политически спектър съвпада със заемането на твърди евроскептични позиции.

През 2017 г. нито евровата криза, нито бежанската криза са толкова наболели проблеми, така че АзГ предлага на гласоподавателите социална защита от последиците от евровата криза и предотвратяване на злоупотребата с германската социална система от страна на имигрантите. Същата година АзГ за първи път влиза в Бундестага и като опозиция поддържа твърдия си евроскептицизъм, който се запазва и в програмата за европейските избори през 2019 г.

От проведеното емпирично изследване става ясно, че евроскептичните позиции на партиите се променят и тези промени могат да бъдат обосновани с определени обществено-политически процеси в страната към съответния момент и/или конкретната роля на съответната партия в политическата система. Това е причината да се допусне, че става дума за популистки евроскептицизъм, който е вследствие на опортюнистичните опити на всяка една партия да се позиционира по определена тема и/или в дадена електорална ниша и съответно да привлече избиратели по този начин.

Ключово заключение е, че евроскептичните позиции на партиите от 2005 до 2019 г. се променят, „осцилират“, отличават се едни от други и не следват обща линия на динамика. Мек евроскептицизъм може да се наблюдава както в период, когато партията се характеризира като радикално дясна (например „Атака“), така и при системни партии, които в даден момент от съществуването си не са радикално десни (например ВМРО).

Извежда се и *обща тенденция*, че при радикализация на партията евроскептицизмът обикновено се втвърдява. Освен това, когато са част от управленска коалиция (например ГЕРБ-ОП) евроскептичните позиции на партиите „осцилират“, тоест отношението към ЕС се променя от отрицателно към неутрално или положително и обратно.

Друга наблюдавана тенденция е, че с напредване на годините-членство на България в ЕС възникват и повече евроскептични партии, които критикуват неотменния проевропейски

курс на българските правителства от 2007 г. насам. Това твърдение би могло да се счита за валидно и в Германия, защото и там се появява успешна евроскептична партия.

Обща черта в разгледаните предизборни програми и послания е, че евроскептичните партии представят себе си като защитник на народа и на съответния „национален интерес“ срещу елита в лицето на националното правителство и ЕС. Наличието на дихотомията народ-елит (ЕС) е показателно за популисткия характер на изследваните партии. Освен това понятието „национален интерес“ е широко и не е ясно дефинирано. В общия случай то обхваща защита на нацията, националната държава и националния суверенитет, и искания за ограничаване на правомощията на ЕС.

Вземайки предвид задълбочения анализ на промените в евроскептичните позиции на шестте изследвани партии, се обобщава, че позициите на отделните партии спрямо мерките за преодоляване на ковид-пандемията – ваксинацията и „зелените сертификати“, както и позициите към Русия и санкциите на ЕС спрямо Русия преди и след започване на войната значително се различават. В този изследван период (2020-2022 г.) на политическата сцена в България има нова успешна радикално дясна партия – „Възраждане“, която донякъде измества вниманието от по-дълго съществуващите радикално десни партии.

При две от българските партии – „Атака“ и „Възраждане“ са налице всички индикатори за евроскептични позиции. Те имат критично отношение, както към ваксините, разрешени в ЕС, така и към зелените сертификати, което не се променя.

Всички индикатори за евроскептични позиции са налице при германската „Алтернатива за Германия“. Интересното в случая е, че от една страна партията нарича ситуацията в Украйна война, което е позицията на ЕС, но от друга страна про-руското крило в партията се обявява срещу санкциите на ЕС. Тъй като индикаторите за неодобрение на политиката на ЕС имат превес над останалите, АзГ може да бъде определена като партия с евроскептични позиции.

При ВМРО се наблюдава положително отношение към ваксините, разрешени в ЕС. Негативното отношение към зелените сертификати може да се обясни по-скоро с опортюнистично противопоставяне на начина им на въвеждане в България в много кратък срок. Преди войната в Украйна ВМРО не взема отношение към Русия и санкциите

на ЕС, но след избухване на войната се позиционира срещу Русия. В такъв случай не би могло да се твърди, че при ВМРО се наблюдават евроскептични позиции.

„Воля“ подкрепя закупуването на всички видове ваксини, което би могло да е свързано с бизнеса на Марешки с лекарства и очаквания за евентуални лични финансови облаги в бъдеще. Освен това той предлага в рамките на референдум да се реши относно въвеждането на зеления сертификат. Тук по-скоро може да се допусне, че партията не иска да поема отговорност за управление на корона-кризата. Позицията на „Воля“ преди военната инвазия е про-руска. Данни за позицията на партията след нашествието на Русия в Украйна не са налични и въпросът за нейните евроскептични позиции остава неизяснен.

НФСБ подкрепя както ваксините, купени от ЕС, така и въвеждането на зеления сертификат. Преди военната инвазия на Русия в Украйна, поведението на партията не може да бъде определено еднозначно, защото тя се обявява за гъвкаво сътрудничество с Русия. След нашествието в Украйна НФСБ заема про-европейска позиция и с оглед на нейното отношение към ваксините и зелените сертификати може да се твърди, че при партията липсват евроскептични позиции.

При позициите на изследваните партии спрямо ваксините и зелените сертификати *основна роля играе тяхното място в политическата система като управляващи или опозиция* и промените са свързани по-скоро с опортюнистични решения на всяка отделна партия отколкото с тяхната радикално дясна идеология.

Изследваните партии *следват собствен алгоритъм на позициониране спрямо ЕС и Русия*. В периода 2020 – 2022 г. шестте партии се характеризират като радикално десни, но техните евроскептични позиции, разгледани въз основа на конкретни еднакви събития, не се припокриват и съответно не могат да бъдат обяснени с общата им принадлежност към семейството на радикалното дясно.

Евроскептичните позиции относно конкретни и еднакви за всички партии събития, изследвани в периода 2020 - 2022 г., не правят разграничение между мек и твърд евроскептицизъм, а спадат само в полето на мекия евроскептицизъм. Целта тук е не да се изследват динамиката на двата вида евроскептицизъм, а *динамиката на евроскептичните позиции, когато партиите са поставени при еднакви външни условия – ковид-пандемия и война на Русия в Украйна*. Резултатите от това проучване се

припокриват с резултатите от предните две глави – динамиката на евроскептичните позиции на отделните изследвани партии се различават една от друга и не следват обща линия на промяна. Затова е трудно да обясним евроскептицизма на изследваните партии с тяхната принадлежност към радикалното дясно.

ЕС е идеалният „враг на народа“ в идеологията на популистките партии, а в периода 2020 – 2022 г. *партиите отново заемат ролята на защитник, но този път на свободата и човешките права на народа срещу намесата на ЕС, който управлява процеса на справяне с пандемията и налагането на санкции срещу Русия.* В зависимост от обществено-политическите обстоятелства партиите са за или срещу ваксините и зелените сертификати, подкрепят или отхвърлят ограничителните мерки за справяне с пандемията. И в двата случая се наблюдават типични популистки характеристики и опортюнистично поведение на партиите, с които бихме могли да обясним и евроскептичните им позиции.

На четирите поредни избори за НС в България, проведени в периода 2021-2022 г., „Атака“, ВМРО и НФСБ не успяват да спечелят депутатски места. Въпреки че трите партии са изправени пред еднакви вътрешни проблеми – неуспех при парламентарните избори, и еднакви външни обстоятелства като ковид-пандемията и войната на Русия в Украйна, динамиката на евроскептичните им позиции се различава. „Атака“ запазва твърдия си евроскептицизъм, при ВМРО евроскептицизмът става мек, а през 2022 г. НФСБ вече не може да бъде квалифицирана като евроскептична партия.

Евроскептицизмът на партия „Воля“ в този период не може да се определи поради липса на емпиричен материал за изследване.

На федералните избори за Бундестаг *през 2021 г. АзГ отива с твърда евроскептична програма като дори заплашва с излизане на ЕС (т. нар. Dexit)* в момент, когато темата за BREXIT е актуална и важна за страните-членки на ЕС.

Вземайки предвид анализа на промените в евроскептичните позиции на шестте изследвани партии и обстоятелствата, при които те се случват в периода 2005-2022 г. се **потвърждава** първата част от основната хипотеза на дисертационния труд, че **на радикалнодесните партии в България е присъщо популистко опортюнистично отношение към Европейския съюз, и се отхвърля втората част на хипотезата, че това не е характерно за евроскептицизма на АзГ.** С други думи за „Алтернатива за

Германия“ също е присъщо опортюнистично популистко отношение към Европейския съюз.

От проведеното изследване става ясно, че партиите следват собствен алгоритъм на позициониране спрямо санкциите на ЕС срещу Русия. Военната инвазия на Русия в Украйна води до промяна в позициите само при три от изследваните партии – ВМРО, НФСБ и частично при АзГ. *Партиите, които са евроскептични и твърдо про-руски настроени преди инвазията през 2022 г. като „Атака” и „Възраждане”, запазват своите позиции и след това.* Тъй като този факт е налице само при част от партиите, той също не може да се обясни с радикално десния им характер. Той следва да бъде обект на отделно, по-задълбочено изследване, което да изясни причините за постоянство в положителните позиции на някои партии спрямо Русия и представлява първият дискуссионен въпрос в настоящата дисертация.

Вторият дискуссионен въпрос е свързан със социалната медия фейсбук. От 2021 г. насам фейсбук се налага като основната медия, през която партиите и преди всичко партийните лидери на радикално десните партии комуникират с избиратели, а техните послания биват многократно мултиплицирани от традиционните медии. *В рамките на по-задълбочено изследване би могло да се проследи дали това е следствие от ковид-пандемията и активното навлизане на технологиите в работния процес през този период, което с времето ще отслабне, или това е новата форма на политическа комуникация и водене на предизборни кампании.*

В рамките на бъдещо изследване би могло да се проследи дали сътрудничеството между АзГ и „Възраждане“, започнало в края на изследвания период, ще се разшири като обхване евроскептични радикално десни партии от трети страни-членки на ЕС, какво влияние би имало това върху евроскептичните позиции на двете партии и дали това като цяло ще засили евроскептичните позиции на партиите в ЕС.

Последният четвърти дискуссионен въпрос е свързан с евроскептицизма при партии, които не са популистки. *Основният въпрос на следващото изследване ще е как би могла да се обясни динамиката на евроскептичните позиции на партии, които не са популистки. Това изследване ще бъде един вид естествено продължение и задълбочаване на настоящото изследване на евроскептицизма.*

Научни приноси на дисертационния труд

1. Създава се *собствена динамична работна дефиниция за политическия популизъм, при която опортюнизмът се оценява като същностна характеристика на популизма* въз основа на дефиницията на Кас Муде за популизма като „плитка идеология” с ограничен брой същностни характеристики.
2. Изведен е *емпиричен модел с индикатори за мек и твърд евроскептицизъм за изследване на динамиката на евроскептичните позиции на партиите*, базиран върху концепцията на Пол Тагарт и Алекс Щербяк за „мек“ и „твърд“ евроскептицизъм.
3. Дефинират се *специфични характеристики на българските радикално десни популистки партии*, с оглед на отношението им към ЕС и европейската интеграция на България.
4. Оценяват се в сравнителен план различните траектории в динамиката на политическите позиции на радикално десните партии в България и Германия. Проследени са, както промените във вида евроскептицизъм (мек или твърд) в дългосрочен план, така и краткосрочните промени в евроскептичните позиции на партиите в периода 2019-2022 г. Това се случва в контекста на сериозни политически предизвикателства - често повтарящи се предсрочни избори в България, и две групи различни по природа, но общи за двете държави явления - от една страна ковид-пандемия и войната в Украйна, а от друга - парламентарните и европейски избори. В резултат се доказва, че *евроскептицизмът следва да се разглежда като динамична характеристика на радикално десните партии в България и Германия*.

Библиография

- Асенов, С. (2010) Политическите партии. Теоретични и практически аспекти, Изд. "Авангард Прима"
- Ждребев, А. (2020). *Популизъмът като фактор за дисфункция на политическите институции в България (2001 – 2018)*. София: Издателство Изток-Запад
- Карасимеонов, Г. (2019) Партийната система в България, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”
- Карасимеонов, Г, Канев, Д. (2005) Модернизация на политическите партии в България, ИК "ГорексПрес"
- Коларова, Р. (2019а) Демократични институции в България: сравнителен анализ (1991-2018). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”
- Коларова, Р. (2019б) Демокрация и популизъм – [глава 9] В: Фотев, Г. (изд.) Европейските ценности: новата констелация, София: Издателство на НБУ, 2019, с. 199-215.
- Коларова, Р. (2021) Феноменът парламентарни избори 2021. Политически изследвания, брой 1-2/2021. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, стр. 28-57.
- Любенов, М. (2011). *Българската партийна система: групиране и структуриране на партийните предпочитания (1990-2009)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Любенов, М. (2021). *Европейски партийни системи. Сравнителен анализ на 20 демокрации (1945-2020)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Муде, К. (2007) „Популистският Zeitgeist в днешна Европа”, *Критика и хуманизъм*, бр. 23, с. 115-119. [online]. Достъпна от: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=220898> [Прегледана: 7 май 2021].
- Arzheimer., A. (2015) 'The AfD: Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?', *West European Politics*, 38:3, 535-556, Available at: DOI:10.1080/01402382.2015.1004230 [Accessed: 12 December 2022].
- Arzheimer, K., Berning, C. C. (2019). *How the Alternative for Germany (AfD) and their voters veered to the radical right, 2013-2017*. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.04.004> [Accessed: 14 December 2022].
- Avramov, K. (2015). „The Bulgarian Radical Right. Marching up from the Margins“. In: Minkenberg, M. (ed.) *Transforming the Transformation*, pp. 299-318.
- Bar-On, T., and Molas, B. (2021). *Responses to the COVID-19 Pandemic by the Radical Right. Scapegoating, Conspiracy Theories, and New Narratives*. ibidem Press.

- Beichelt, T., Minkenberg, M. (2002a): *Rechtsradikalismus in Transformationsgesellschaften - Entstehungsbedingungen und Erklärungsmodell*, [online]. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/242452670> [Accessed: 15 December 2020]
- Beichelt, T., Minkenberg, M. (2002b): „Rechtsradikalismus in Osteuropa: Bilanz einer Debatte“, *Osteuropa*, Vol. 52, No. 8, pp. 1056-1062, Berliner Wissenschafts-Verlag [online]. Available at: <https://www.jstor.org/stable/44921994> [Accessed: 12 November 2020]
- Betz, H.-G. (1994): *RADICAL RIGHT-WING POPULISM IN WESTERN EUROPE*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 2XS and London: The Macmillan Press Ltd
- Betz, H.-G. (2018) The Radical Right and Populism In: Rydgren, J. (ed.) *The Oxford Handbook of The Radical Right*, Oxford University Press, 2018, pp. 139-164
- Bobba, G., Hubé, N. (2021). Populism and Covid-19 in Europe: What we learned from the first wave of the pandemic [Blog] *EUROPP – European Politics and Policy*. Available at: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/04/20/populism-and-covid-19-in-europe-what-we-learned-from-the-first-wave-of-the-pandemic/> [Accessed: 11 August 2022].
- Canovan, M. (1999): „Trust the people! Populism an the two Faces of democracy“, *Political Studies*, XLVII, pp. 2-16
- Carter, E. (2005). *The Extreme Right in Western Europe: Success or failure?* Manchester: Manchester University Press
- Decker, F. (2004): *Der neue Rechtspopulismus*, Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden
- Decker, F. /Lewandowsky, M. (2009): „Rechtspopulismus als (neue) Strategie der politischen Rechten“, *108. Arbeitsheft 108 der Juso-Hochschulgruppen* „Was ist heute rechts? Die politische Rechte zwischen Konservatismus und Rechtsextremismus“
- Engler, S., Brunner, P., Loviat, R., Abou-Chadi, T., Leemann, L., Glaser, A. & Kübler, D. (2021). 'Democracy in times of the pandemic: explaining the variation of COVID-19 policies across European democracies', *West European Politics*, 44:5-6, 1077-1102. [online]. Available at: DOI: 10.1080/01402382.2021.1900669 [Accessed: 17 August 2022].
- Hartleb, F. (2005): „Rechtspopulistische Parteien“, *Arbeitspapier/Dokumentation herausgegeben von der Konrad-Adenauer-Stiftung*, Nr. 143/2005
- Hartleb, F. (2011a): „Nach ihrer Etablierung – Rechtspopulistische Parteien in Europa BEGRIFF – STRATEGIE – WIRKUNG“, *Zukunftsforum Politik*, 107/2011, Konrad Adenauer Stiftung, Bornheim: Druckerei Franz Paffenholz GmbH
- Hartleb, F. (2011b): „Rechter Populismus in der EU: keine einheitliche Bewegung trotz wachsender Euroskepsis“, *integration – 4/2011*, <https://doi.org/10.5771/0720-5120-2011-4-337>
- Havertz, R. (2021). *Radical right populism in Germany: AfD, Pegida, and the Identitarian Movement*. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group
- Hawkins, K. A., Carlin, R. E., Littvay, L., Rovira Kaltwasser, C. (eds.) (2019): *The Ideational Approach to Populism Concept, Theory, and Analysis*, Abingdon: Routledge
- Jolly, S., Bakker, R., Hooghe, L., Marks, G., Polk, J., Rovny, J., Steenbergen, M., Vachudova, M., A., 2022. “Chapel Hill Expert Survey Trend File, 1999-2019.” *Electoral Studies* 75 (February). <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102420>
- Kopecky, P., Mudde, C. (2002): „The Two Sides of Euroscepticism Party Positions on European Integration in East Central Europe“, *European Union Politics*, Volume 3 (3), pp. 297–326, London,

Thousand Oaks CA, New Delhi: SAGE Publications, <https://doi.org/10.1177/1465116502003003002> [Accessed: 17 September 2020].

Kriesi, H. (2005): *The mobilization of the political potentials linked to European integration by national political parties*, Paper presented at the Conference on “Euro-scepticism”, at the Pulitzer Hotel, Amsterdam, July 1 and 2, 2005, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1465116507073288> [Accessed: 07 November 2020].

Kriesi, H. (2014): The Populist Challenge, *West European Politics*, 37:2, 361-378, DOI: 10.1080/01402382.2014.887879 [Accessed: 12 July 2022].

Kübler, M., Schäfer, A. (2022). *Closing the gap? The populist radical right and opinion congruence between citizens and MPs*. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2022.102527> [Accessed: 13 December 2022].

Larres, K. (ed.) et al. (2022). *The Oxford Handbook of German Politics*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198817307.001.0001> [Accessed: 17.01.2023].

Leruth, B., Startin, N., Usherwood, S. (eds.) (2018b): *The Routledge Handbook of Euro-scepticism*, Abingdon and New York: Routledge

Mudde, C. (2004) *The Populist Zeitgeist*. Government and opposition (London), Vol.39 (4), p.541-563, Cambridge: Cambridge University Press

Mudde, C. (2007). “Europe for the Europeans”. In: *Populist Radical Right Parties in Europe*, pp. 158-183. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511492037.008 [Accessed: 20 September 2020]

Mudde, C. (2008): *Radikale Parteien in Europa*, <https://www.researchgate.net/publication/47379669> [Accessed: 19 September 2020]

Mudde, C. (ed.) (2017a). *The Populist Radical Right. A reader*. Abingdon/New York: Routledge

Mudde, C. (2017b). Introduction to the populist radical right. In: Mudde, C. (ed.) *The Populist Radical Right. A reader*. Abingdon/New York: Routledge, 2017, pp. 1-10

Mudde, C. (2017c) Populism: An Ideational Approach. In: Rovira Kaltwasser, C., Taggart, P., ESPEJO, P. O., Ostiguy, P. (eds.) *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford: University Press, 2017, pp. 46-70

Mudde, C. (2019): *The far right today*, Cambridge/Medford: Polity Press

Mudde, C. (2020) Populismus in Europa: Von den Rändern zum Mainstream. *Totalitarismus und Demokratie*, 17 (2020), 13–34. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH und Co. KG 2020. <https://doi.org/10.13109/tode.2020.17.1.13> [Accessed: 27 August 2021]

Mudde, C., Rovira Kaltwasser, C. (2017). *Populism. A Very Short Introduction*, Oxford: University Press

Mudde, C., Rovira Kaltwasser, C. (2019). *Populismus. Eine sehr kurze Einführung*, Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. GmbH

Müller, J.-W. (2016a): *Was ist Populismus? Ein Essay*, Berlin: Suhrkamp Verlag

Müller, J.-W. (2016b): „Was ist Populismus?“, *ZPTh - Zeitschrift für Politische Theorie*, 7(2), 187-201. <https://doi.org/10.3224/zpth.v7i2.03> [Accessed: 10 September 2020]

- Müller, J.-W. (2016c): „Was heißt: Populismus an der Macht?“, *Osteuropa*, 2016, Vol. 66, No. 1/2, Gegen die Wand: Konservative Revolution in Polen (2016), pp. 5-17, <https://www.jstor.org/stable/44936963> [Accessed: 10 September 2020]
- Müller, W. C. (2002) Evil or “the engine of democracy”? Populism and party competition in Austria. In: Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge*. Palgrave Macmillan, 2002, pp.155–175
- Olivas Osuna, J. J., Rama, J. (2021). 'COVID-19: A Political Virus? VOX's Populist Discourse in Times of Crisis'. *Front. Polit. Sci.* 3:678526. [online]. Available at: doi: 10.3389/fpos.2021.678526 [Accessed: 27 July 2022].
- Panchugov, H., Nachev, I. (2021): „Bulgaria: Creeping EU-Scepticism – The Tacit Consent that Fuels Populism”. In: Kaeding, M. et al. (eds.), *Euroscepticism and the Future of Europe*, http://doi.org/10.1007/978-3-030-41272-2_5 [Accessed: 17 June 2022].
- Pirro, A. L. P. (ed.) (2015): *The Populist Radical Right in Central and Eastern Europe. Ideology, impact, and electoral performance*, Abingdon and New York: Routledge
- Pirro, A. L.P., Taggart, P. (2018) „The populist politics of Euroscepticism in times of crisis: A framework for analysis“, *Politics 1–10*, [Online]. Available at: DOI: 10.1177/0263395718770579 journals.sagepub.com/home/pol [Accessed: 17 October 2020].
- Pirro, A., Taggart, P. (2022) 'Populists in power and conspiracy theories', *Party Politics, Vol. 0(0) 1–11*, DOI: 10.1177/13540688221077071 [Accessed: 13.01.2023].
- Pirro, A. L. P. / Taggart, P. / van Kessel, S. (2018). „The populist politics of Euroscepticism in times of crisis: Comparative Conclusions“, *British Journal of Politics and International Relations (BJPIR)*, Volume: 38 issue 3, pp.: 378-390, <https://doi.org/10.1177/0263395718784704> [Accessed: 5 April 2021].
- Rodia, P., Karavasilis, L., Puleo, L. (2021): „When nationalism meets populism: examining right-wing populist & nationalist discourses in the 2014 & 2019 European parliamentary elections“, *European Politics and Society*, Volume 24, 2023, Issue 2, pp- 284-302. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23745118.2021.1994809> [Accessed: 12 January 2022]
- Rovira Kaltwasser, C. (2011). Skizze einer vergleichenden Forschungsagenda zum Populismus. *Totalitarismus und Demokratie*, 8(2), 251-271. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-326287> [Accessed: 29 July 2022].
- Rovira Kaltwasser, C., Taggart, P. (2016) Dealing with populists in government: a framework for analysis, *Democratization*, 23:2, 201-220, DOI: 10.1080/13510347.2015.1058785 [Accessed: 11 July 2022].
- Rovira Kaltwasser, C., Taggart, P., ESPEJO, P. O., Ostiguy, P. (eds.) (2017): *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford: University Press
- Rovira Kaltwasser, C., Taggart, P. (2022) „The Populist Radical Right and the Pandemic“, *Government and Opposition (2022)*, 1–21, [Online]. Available at: doi:10.1017/gov.2022.46 [Accessed: 19 July 2022].
- Rydgren, J. (ed.) (2018a): *The Oxford Handbook of The Radical Right*, Oxford University Press
- Schellenberg, B. (2013) Right-wing extremism and terrorism in Germany: Developments and enabling structures. In: Melzer, R. & Serafn, S. (eds.) *Right-wing extremism in Europe: Country analyses, counter-strategies and labor-market oriented exit strategies*, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2013, pp. 35–73

- Scheppele, K. L. (2019) 'The opportunism of populists and the defense of constitutional liberalism', *German Law Journal* (2019), 20, pp. 314–331 Available at: doi:10.1017/glj.2019.25 [Accessed: 5.06.2023].
- Schulte-Cloos, L., Leininger, A. (2022) 'Electoral participation, political disaffection, and the rise of the populist radical right', *Party Politics*. Vol. 28(3) 431–443. Available at: DOI: 10.1177/1354068820985186 [Accessed: 13.12.2022].
- Shils, E. (1956) *The Torment of Secrecy: the background and consequences of American security policies*, Heinemann, London
- Sitter, N. (2002): „OPPOSING EUROPE: EURO-SCEPTICISM, OPPOSITION AND PARTY COMPETITION“, *SEI Working Paper No 56 Opposing Europe Research Network Working Paper No 9*, Falmer, Brighton: Sussex European Institute
- Stoyanov, D., & Kostadinova, P. (2020). Bulgarian political parties and European integration: from anticommunism to Euroscepticism. *European Politics and Society*, 22(2), 222–236.
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (2000) 'Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, the Euro and Europeanisation' *Opposing Europe Research Network, Working Paper №1*, Falmer: Sussex European Institute
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (2003) 'Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality' *SEI Working Paper №69. European Parties Elections and Referendums Network Working Paper №12*. Falmer, Brighton: Sussex European Institute
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (eds.) (2008a): *Opposing Europe 1, The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford: Oxford University Press
- Szczerbiak, A., Taggart, P., (eds.) (2008b): *Opposing Europe? 2, Comparative and theoretical perspectives*, Oxford: Oxford University Press
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (2008c), 'Theorizing party-based Euroscepticism: problems of definition, measurement and causality'. In: Szczerbiak, A., Taggart, P. (eds), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism: Volume 2: Comparative and Theoretical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 238–262.
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (eds.) (2008d), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, 2 volumes. Oxford: Oxford University Press.
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (2016). Hard choices and few soft options: The implications of Brexit for Euroscepticism across Europe [Blog] <https://blogs.lse.ac.uk/>. Available at: <http://bit.ly/2aTKDI3> [Accessed: 07.04.2021].
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (2018) Contemporary research on Euroscepticism: the state of the art. In: Leruth, B., Startin, N., Usherwood, S. (eds.) *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, Abingdon and New York: Routledge, 2018, pp. 45-60
- Szczerbiak, A., Taggart, P. (2024). Euroscepticism and anti-establishment parties in Europe. University of Sussex. *Journal contribution*. <https://hdl.handle.net/10779/uos.25382632.v1> [Accessed: 22. August 2024].
- Taggart, P. (1996). *The New Populism and the New Politics. New Protest Parties in Sweden in a Comparative Perspective*. London: MACMILLAN PRESS LTD

- Taggart, P. (1998): „A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems”, *European Journal of Political Research* 33, pp. 363-388, Kluwer Academic Publishers
- Taggart, P. (2000). *Populism*, Buckingham/Philadelphia: Open University Press
- Taggart, P. (2004). 'Populism and representative politics in contemporary Europe', *Journal of Political Ideologies*, 9:3, 269-288, DOI: 10.1080/1356931042000263528 [Accessed: 10. March 2021].
- Taggart, P. (2012). Populism has the potential to damage European democracy, but demonising populist parties is self-defeating. *EUROPP – European Politics and Policy, nor of the London School of Economics*. Available at: <http://bit.ly/U9KJXY> [Accessed: 30. March 2021].
- Taggart, P. (2017) Populism in Western Europe. In: Rovira Kaltwasser, C., Taggart, P., ESPEJO, P. O., Ostiguy, P. (eds.) *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford: University Press, 2017, pp. 248-263.
- Taggart, P. (2019). 'Populism and ‘unpolitics’ Paul Taggart' in Fitzi, G., Turner, B. S., Mackert, J. *Populism and the Crisis of Democracy*, Vol.1, p.79-87, 1, London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315108070> [Accessed: 26 August 2022].
- Taggart, P., Szczerbiak, A. (2001): ‘Parties, Positions and Europe: Euroscepticism in the EU Candidate States of Central and Eastern Europe’, *SEI Working Paper No 46 / Opposing Europe Research Network Working Paper No 2*, Falmer: Sussex European Institute
- Taggart, P., Szczerbiak, A. (2002a) Europeanisation, euroscepticism and party systems: Party-based euroscepticism in the candidate states of Central and Eastern Europe, *Perspectives on European Politics and Society*, 3:1, 23-41, DOI: 10.1080/15705850208438827 [Accessed: 16 July 2022].
- Taggart, P., Szczerbiak, A. (2002b) 'The Party Politics of Euroscepticism in EU and Candidate States', *SEI Working Paper №51/ Opposing Europe Research Network Working Paper №6*, Falmer, Brighton: Sussex European Institute
- Taggart, P., Szczerbiak, A. (2004) 'Contemporary Euroscepticism in the party systems of the European Union candidate states of Central and Eastern Europe', *European Journal of Political Research* 43, pp. 1–27, Oxford and Malden: Blackwell Publishing Ltd.
- Taggart, P., Szczerbiak, A. (2008) ‘Introduction: Opposing Europe? The Politics of Euroscepticism in Europe’ In: Szczerbiak, A., Taggart, P. (eds.) *Opposing Europe 1, The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford: Oxford University Press, 2008, pp. 1-15
- Taggart, P., Szczerbiak, A. (2013). „Coming in from the Cold? Euroscepticism, Government Participation and Party Positions on Europe“, *Journal of Common Market Studies, Volume 51. Number 1*. pp. 17–37, DOI: 10.1111/j.1468-5965.2012.02298.x [Accessed: 4 May 2022].
- Taggart, P., Szczerbiak, A. (2018). „Putting Brexit into perspective: the effect of the Eurozone and migration crises and Brexit on Euroscepticism in European states“, *JOURNAL OF EUROPEAN PUBLIC POLICY, VOL. 25, NO. 8*, 1194–1214, <https://doi.org/10.1080/13501763.2018.1467955> [Accessed: 4 May 2022].
- Taggart, P., Pirro, A. L. P. (2021) „European populism before the pandemic: ideology, Euroscepticism, electoral performance, and government participation of 63 parties in 30 countries“, *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica* (2021), 51, 281–304, [Online]. Available at: doi:10.1017/ipo.2021.13 [Accessed: 16 August 2022].
- Taggart, P., Rovira Kaltwasser, C. (2016) Dealing with populists in government: some comparative conclusions, *Democratization*, 23:2, 345-365, DOI: 10.1080/13510347.2015.1076230 [Accessed: 8 March 2021].

Toshkov, D., Carroll, B., Yesilkagit, K. (2021). 'Government capacity, societal trust or party preferences: what accounts for the variety of national policy responses to the COVID-19 pandemic in Europe?'. *Journal of European Public Policy*, [online]. Available at: DOI: 10.1080/13501763.2021.1928270 [Accessed: 25 August 2022].

von Beyme, K. (2018). *Rechtspopulismus. Ein Element der Neodemokratie?* Wiesbaden: Springer VS

Werner, A. (2015). *Was ist Was will Wie wirkt Die AfD?*. Köln/Karlsruhe: Neuer IPS Verlag GmbH

Wolf, T. (2017): *Rechtspopulismus. Überblick über Theorie und Praxis*, Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden

Zabel, M. (2017): *Euroskeptizismus. Ursprünge und Ausdrucksformen im Verlauf des europäischen Integrationsprozesses*, Baden-Baden: Nomos

Списък на научните публикации

- *„Превъплъщенията на радикално дясното в България”, Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Докторанти, Том 5/2020*
- *„Кризата COVID-19 през призмата на радикално десните партии в България и Германия (януари 2020 – април 2021 г.)“, Сборник, Докторантски четения 2021*
- *„Антиевропейските позиции на радикално десните партии в България и Германия в периода на новата (не)нормалност (януари 2020 – август 2022 г.)“, Сборник, Докторантски четения 2022*
- *„DEXIT в програмата на Алтернатива за Германия (AfD) – политически популизъм или реална заплаха за оттегляне на Германия от Европейския съюз“, Докторантска конференция на тема „За хората и институциите – време за решения в ЕС“, 13. май 2023 г.*
- *„Децентрализация и интернационализация на докторантското обучение в Германия по примера на Свободния университет в Берлин“, Списание „Реторика и комуникации“, брой 55, DOI 10.55206/HJB3972*